

LIK ANTIKRISTA U *INSTITUCIJI*

Ivan Bodrožić

UDK: 821.163.42.09-9 Marulić, M.
235.2
Izvorni znanstveni rad

Ivan Bodrožić
Teološki fakultet
S p l i t
ivbodroz@inet.hr

UVOD

Antikrist, čije ime znači Kristov protivnik,¹ jedan je od najzagonetnijih likova koje spominje Sveto pismo, ne dajući previše sigurnih naznaka o njegovoj osobnosti, djelatnosti i vremenu u kojem će se pojaviti, tijekom 20. stoljeća kršćanstva predstavljao je izazov mnogim egzegetima koji su željeli doći do novih pojedinosti. Izazivao je dodatnu pozornost i po tome što je njegovo djelovanje, barem po onom što govore neki svetopisamski tekstovi u kojima su se nazirala antikristovska proročanstva, kojim je trebao zavesti mnoge narode i navesti ih na otpad od Crkve, svojevrsni uvod u eshatološko konačno ostvarenje povijesti spasenja. No, kako trenutak eshatološkog ispunjenja povijesti nije lako predvidjeti, premda se mnogo puta činilo da je blizu, mnogi teolozi tijekom povijesti u pisanom obliku iznosili su svoje pretpostavke. Mnogi kršćanski mislioci vjerovali su da je Kristovim dolaskom i spasenjskim djelom eshatološko vrijeme već stiglo, a ipak još nije potpuno ostvareno, pa se, prema tome, s pravom još uvijek iščekuje dolazak Gospodnji. Ako su držali da je Kristov dolazak neposredan, nastojali su razabrati

¹ Grčki prijedlog »anti« ima dvostruko značenje: može označavati onoga koji stoji umjesto nekoga ili pak onoga koji je protivan nekome. U prvom slučaju bi označavao onoga tko želi zauzeti Kristovo mjesto, a u drugom onoga tko se bori protiv Krista, a i jedno i drugo je primjenjivo na Antikrista (usp. Karlheinz Müller, »Antichrist«, *Lexikon für Theologie und Kirche*, Freiburg-Basel-Rom-Wien 1993, vol. I, 744).

znakove koji bi ukazali na ulazak u posljednja vremena, a najočitiiji od svih eshatološko-apokaliptičnih znakova trebao je biti Antikristov dolazak.

Koliko god su mnogi autori govorili da se Antikrist pojavio i da djeluje u svijetu, uvijek se iznova moralo ustvrditi da se ipak nije izravno i osobno u potpunosti pokazao, premda je sila protivnih Kristu bilo u svakome vremenu, dajući povoda mnogim crkvenim propovjednicima i piscima da upozore vjernike na dane teških kušnji kojima će biti izloženi vjernici u dan kad se pojavi. Govorom o Antikristu, svaki u svome povijesnom trenutku, nastojali su tumačiti stanje Crkve svoga vremena, tvrdeći ili da je već došao ili da slijedi skori dolazak, s ciljem da potaknu kršćane na veću gorljivost i vjernost Bogu, premda je neposredni rezultat često bio izazivanje straha i panike među vjernicima.

Osim svetopisamskih tekstova, koji ga izričito spominju, o Antikristu se pisalo od samih početaka kršćanstva, tako da s Hipolitom imamo čak cijeli traktat o Antikristu (*De Antichristo*),² a zanimanja za toga Kristova protivnika nije lišeno ni moderno doba.³ Vrijeme u kojem je živio Marulić bilo je obilježeno jakim eshatološkim iščekivanjima koja su poprimala takve razmjere u svakodnevnom životu, da su nazvana »sotonskom groznicom«,⁴ tako da je Marulu bilo nemoguće zaobići ovu temu. Zbog iznimne važnosti među eshatološkim znakovima, Antikrist je također bio česta tema crkvenih propovjednika onoga vremena. U propovjedničkom kontekstu eshatološki govor je poprimao poseban tonalitet, te je svojom žestinom unosio strah među vjernike, tako da je V. lateranski sabor smatrao potrebnim godine 1516, dakle u Marulovo doba, zabraniti propovjednicima da prave predviđanja i propovijedaju vrijeme Antikristova skorog dolaska, ili budućih zala ili dana posljednjega suda, tvrdeći da bi se takvi pokušaji izravno kosili s objavljenom evanđeoskom istinom da čovjeku nije dano znati vrijeme tih događaja.⁵ Osim pastoralne učestalosti govora o tom argumentu koji je zahtijevao jasnoću i utemeljenost u Pismu i Tradiciji, postojali su i dogmatski razlozi. Naime,

² Usp. P. N a u t i n, »Ippolito«, *Dizionario patristico e di antichità cristiane*, Casale Monferrato 1983, 1791-1798; Ippolito, *L'Anticristo* (uredio E. Norelli), Firenze 1987. Ovaj Hipolitov spis je nastao oko 200. godine.

³ O Antikristu je pisao početkom 20. st. i ruski filozof Vladimir S o l o v j e v držeći da će se Antikrist predstaviti »čovjekom budućnosti«, filantropom, reformatorom čovječanstva koji će na sebi svojstven način rješavati tri životna konteksta: socijalni, politički i vjerski, te da će tražiti načina da uvjeri čovječanstvo kako je mnogo uspješniji od Krista i kršćanstva (usp. *I tre dialoghi e il racconto dell'Anticristo*, Marietti, Torino 1975, str. 184-217). U strogo crkvenom kontekstu, nekoliko godina poslije, o Antikristu je pisao i lionski profesor Svetoga pisma Agostino L é m a n n: *L'Anticristo*, Torino 1919.

O aktualnosti Antikristova dolaska govori i činjenica da su mnoga religijsko-medijska predviđanja govorila o nadnevku 6. VI. 2006. kao datumu njegova rođenja, naravno zbog pojavljivanja triju šestica koje su se potom povezivale s knjigom Otkrivenja koja govori da je to broj zvijeri koji predstavlja jednog čovjeka (usp. 13, 18).

⁴ Usp. Mladen P a r l o v, *Otajstvo Krista – uzor kršćanskog života prema Marku Maruliću*, Split 2001, str. 197-199.

⁵ V. lateranski sabor, XI. zasjedanje, konstitucija *Supernae maiestatis*, od 19. prosinca 1516: »*Mandantes omnibus qui hoc onus sustinent, quique in futurum sustinebunt, ut evangelicam veritatem, et sanctam scripturam iuxta declarationem, interpretationem, et*

svaki teološki, bilo dogmatski bilo moralni traktat ako je htio biti cjelovit, neizostavno je posvećivao barem jedan svoj dio čovjekovim »posljednjim stvarima«, pa je jasno da ni Marulić ne može u *Instituciji* zanemariti takve teme.⁶

Utvrđujući sadržaj onoga što Marulić govori o Antikristu, ovom istraživanju cilj je također naznačiti moguća teološka vrela kojima se Marulić koristio da bi se, što je moguće bolje, osvijetlilo Marulovo poimanje te zagonetne osobnosti, s tim da će teološkoj raščlambi biti podvrgnuta ne sva njegova djela, već samo tekstovi iz *Institucije* koja je predmet ovog istraživanja, što je ujedno i najznačajnija cjelina koja se odnosi na ovu temu.

SADRŽAJ MARULIĆEVE TEOLOGIJE O ANTIKRISTU

Govoreći u šestoj knjizi *Institucije* o posljednjim stvarnostima života (*de novissimis*) Marulić posvećuje nekoliko poglavlja, bilo izravno bilo neizravno, govoru o Antikristu,⁷ opisujući ga u duhu crkvene tradicije kao sigurnu svetopisamsku danost naviještenu u Novom zavjetu, napose u knjizi Otkrivenja.⁸

ampliationem dictorum, quos ecclesia vel usus diuturnus approbavit, legendosque hactenus recepit, et in posterum recipiet, praedicient et explanent nec quidquam eius proprio sensui contrarium, aut dissonum adiciant, sed illis semper instant, quae ab ipsius sacrae scripturae verbis, et praefatorum doctorum interpretationibus, rite et sane intellectis, non discordant. Tempus quoque praefixum futurorum malorum, vel antichristi adventum, aut certum diem iudicii praedicare, vel asserere nequaquam praesumant, cum Veritas dicat, non esse nostrum nosse tempora vel momenta, quae Pater posuit in sua potestate» (Conciliorum oecumenicorum decreta, Bologna 1991, str. 636-637).

⁶ Carter L i n d b e r g (usp. »Eschatology and Fanaticism in the Reformation Era: Luther and the Anabaptists«, *Concordia Theological Quarterly*, 64 /2000/, str. 259-262) dokumentira kako je u religioznom ozračju 14. i 15. stoljeća fermentirao govor o Antikristu, te su se često pojavljivali izračuni dana njegova dolaska. Kao mogući datumi pojavljivali su se godine 1365, 1378, 1403, 1419. itd. Svojim predavanjem »Apocalyptic Calculations of the Later Middle Ages« (održano na 3rd Annual Conference of the Center for Millennial Studies na temu *Knowing the Time, Knowing of a Time* u Bostonu od 6. do 8. prosinca 1998. god., elektroničko izdanje na stranicama: www.mille.org/confprodec98/SMOLLER) Laura S m o l l e r potvrđuje kako su u kasnom srednjem vijeku (14. i 15. st.) i mnogi astrolozi pokušavali odgonetnuti i preći vrijeme Antikristova dolaska.

⁷ Slažemo se sa sudom M. P a r l o v a (usp. n. dj., str. 199.) da Marulić o Antikristu govori vrlo oprezno i razborito, a vrlo je bitno da je to uvijek u kontekstu govora o posljednjim stvarima, u funkciji navješćaja vječnoga života u sjedinjenju s Bogom.

⁸ Činjenica je da se u knjizi Otkrivenja nigdje ne spominje izričito Antikrist, pojam koji se pojavljuje 4 puta u Novom zavjetu, i to samo u Ivanovim poslanicama (usp. 1 *Iv* 2, 18; 2, 22; 4, 3; 2 *Iv* 7). Kroz povijest mnogi su komentatori Otkrivenja imali različita tumačenja tko bi bio Antikrist. Neki su ga poistovjećivali sa zvijeri iz 11 poglavlja (11, 7), drugi sa »zmajem plamene boje« iz 12 poglavlja (12, 3), treći opet sa zvijeri s deset rogova i sedam glava (13, 1ss), neki opet sa skrletnom zvijeri (17, 3), a neki čak i sa Sotonom (20, 7) koji će nakon tisuću godina biti pušten iz tamnice. Za detaljniju analizu biblijskog značenja riječi vidi A. J. M a a s, *Antichrist*, Catholic Encyclopedia, vol. 1. (elektroničko izdanje je na adresi <http://www.newadvent.org>).

O samom Antikristu Marulić piše izričito u dva poglavlja: u drugom, koje govori o Antikristovim progonima Crkve (*De Antichristi persecutione*), i u četvrtom, koje govori o ukazanju križa i Krista te o Antikristovoj smrti (*De apparitione crucis et Christi interituque Antichristi*). Ali da bi se bolje razumjelo te tekstove, potrebno je imati u vidu i prvo i treće poglavlje, koja govore o znakovima posljednjega suda i o nesigurnosti vremena kad će biti sudnji dan (*De signis ultimi iudicii* i *De die iudicii incerta*), kojima se otvaraju spomenuta poglavlja.

Idući nekim redom, potrebno je najprije iznijeti najbitnije i najprepoznatljivije sadržaje Marulova opisa Antikrista, nakon čega će biti potrebna njihova detaljna raščlamba i tumačenja.

a) U prvom poglavlju, razglabajući o znakovima posljednjeg suda, Marulić tvrdi da će Bog poradi pravednika ne samo skratiti dane, nego će poslati proroke Henoka⁹ i Iliju,¹⁰ da ih ne bi pokvarili izopačeni ljudi ili da ne bi bili upropašteni podmetanjima đavolskim.¹¹ Zanimljivost ove tvrdnje, kojoj ćemo naknadno dati objašnjenje, u tome je da knjiga Otkrivenja, na koju se poziva Marulić kad govori o dvojici proroka, nigdje ne spominje imena dvojice proroka koje će ubiti apokaliptička Zvijer iz podzemlja (usp. *Otk* 11), dok on drži da se radi o Henoku i Iliji.

b) Pošto je uspostavio vezu između Ilije i Henoka sa spomenutim tekstom iz knjige Otkrivenja, druga točka je logičan sljed i razrada onoga što se čita u nastavku tog istog poglavlja: Nakon što dvojica proroka budu propovijedali 1260 dana, pojavit će se Zvijer iz podzemlja koja će ih ubiti, što će biti početak Antikristova progona Crkve. Premda svetopisamski tekst nigdje ne govori izričito, ipak, po Maruliću, Antikrist je upravo ta Zvijer (usp. *Otk* 11, 7) koja izlazi iz podzemlja, te se obara na Iliju i Henoka ne samo u doslovnom smislu, već na sve one koji prolijevaju svoju krv kao mučenici Crkve, a predstavljeni su u liku te dvojice neustrašivih proroka Božjih.¹²

c) Glede Antikristova podrijetla, Marulić drži da će se roditi iz plemena Danova. Kao potvrdu ovoj tezi navodi redak iz Jakovljeve oporuke: »Neka Dan bude zmija na putu, ljutica na stazi što će konja ugristi za zglob te će njegov jahač

⁹ U Bibliji nekoliko osoba nosi ime Henok. Jedan od njih je Kainov sin (usp. *Post* 4, 17-18), no Henok kojega spominje Marulić jedan je od Šetovih sinova, pretpotopni patrijarh i Metušalahov otac, koji je živio 365 godina. Biblija za nj kaže da je hodio s Bogom, potom iščeznuo (usp. *Post* 5, 18-24). O njegovoj pravednosti i vjernosti govori i poslanica Hebrejima: »Vjerom Henok bi prenesen da ne vidi smrti te iščeznu jer ga je prenio Bog. Doista, prije prijenosa primio je svjedočanstvo da omilje Bogu. A bez vjere nemoguće je omiljeti Bogu jer tko mu pristupa, vjerovati mora da postoji i da je platac onima koji ga traže« (11, 5-6).

¹⁰ Ilija je starozavjetni prorok koji djeluje u 9. stoljeću prije Krista, a čije je djelovanje opisano u Prvoj i Drugoj knjizi o kraljevima. Nakon svoga djelovanja bio je uznesen na nebo (usp. 2 *Kr* 2, 11).

¹¹ Usp. *Inst* VI, 1 = III, 208.

¹² Usp. *Inst* VI, 2 = III, 210.

nauznak pasti« (*Post* 49, 17), dodajući na to kako će Antikrist »što otrovom prijevare, što rogom svoje moći, kao rogač (*cerastes*),¹³ napasti one što ih bude vidio da idu putem istine i stazom pravde«. ¹⁴

d) Nadalje, Marulić se ne libi Antikrista nazvati sotoninim sinom (*Sathanae filius*) koji će se dići protiv Ilije i Henoka¹⁵ ili đavlovim sinom (*diaboli filius*) koji napada Crkvu Božju, koji zavodi mnoštvo te nakon toga pokušava uništiti one koje nije uspio zavesti.¹⁶

e) Antikrist će potom »provaliti u hram Božji, oskvrnuti sve svetinje te, sjedeći usred hrama, besramno i nepošteno lagati da je Bog i Mesija«, te će tražiti da mu se svi dođu pokloniti.¹⁷ S tog naslova će, zloduhovom snagom, činiti čudesa i znamenja da bi, ako je to moguće, doveo u zabludu i pravednike, a potom će sotonskim podbadaњem draškan »buknuti tolikom drzovitošću da će se, zaboravivši se, smatrati Bogom, ustati protiv Krista, poharati Crkvu i, nadut od oholosti i umišljenosti, oskvrnuti, okaljati i prezreti sve božansko te će štovati samo onog sotonu na čije će se savjete i moć oslanjati«. ¹⁸

f) A da bi dokazao da je Bog, Antikrist će se, tvrdi Marulić, skrivati tri dana »pa se opet pojaviti i hiniti da je umro i uskrsnuo«, a isto tako će se »pretvarati da hoće uzaći na nebo i da će ga zli dusi ponijeti u zrak te će na taj način njegova smrtonosna rana biti izliječena«. ¹⁹ Zanimljivo je i to da se Marulić od svih tekstova o Antikristu jedino u ovom slučaju poziva na svoj izvor, premda ga ne imenuje,

¹³ Hrvatski prijevod Marulićeva teksta, nakon što u biblijskom citatu iz Knjige postanka (47, 19) prevodi riječ *cerastes* s ljutica, prevodi potom ovu riječ s »rogač«, misleći na zmiju s rogom i želeći pokazati obilje simbolizma sadržanog u ovoj riječi, a kojima se Marulić koristi u potpunosti. Naime, *cerastes* (grč. κέραστις) je posebna vrsta zmije koja leži skrivena u pijesku i viri joj samo rog. Kad joj se druge životinje približe misleći da se radi o hrani, ona ih tada zaskoči. U LXX pojam *cerastes* je izostavljen, ali ga ima u hebrejskom izvorniku (שפיפן), te i u svim ostalim prijevodima koji su pravljani na temelju hebrejskog teksta, počevši od Jeronimove *Vulgate*.

Marulić se dakle koristi simbolizmom ove riječi primjenjujući ga na Antikrista, lukavu zmiju, čime je naznačeno njegovo lukavstvo, podlost i zmijsko podrijetlo, prema biblijskom simbolizmu koji Sotonu predstavlja u liku zmije. Također rog, simbol moći, po kojem ova zmija i nosi ime (κέρας), služi biblijskim piscima da opišu moć Sotone u liku rogatog zmaja (usp. *Otk* 12) ili rogate zvijeri (usp. *Otk* 13). Ivanove apokaliptične vizije pronalaze svoje starozavjetno uporište u Knjizi proroka Daniela koji u noćnim viđenjima vidi neman s deset rogova, nakon čega joj izrasta još jedan mali rog, ispred kojega se uklanjaju druga tri roga, a ovaj mali rog imao je oči kao čovječe i usta koja govorahu hule protiv Boga (usp. *Dan* 7, 7-8). Od starine kršćanski su egzegeti u tom tekstu iščitavali proročanstvo Antikristova dolaska i djelovanja, pa je tako i Marulić napravio vrlo bogatu višeznačnu aluziju.

¹⁴ *Inst* VI, 2 = III, 210.

¹⁵ Usp. *Inst* VI, 2 = III, 210.

¹⁶ Usp. *Inst* VI, 2 = III, 211.

¹⁷ *Inst* VI, 2 = III, 211.

¹⁸ *Inst* VI, 2 = III, 212.

¹⁹ *Inst* VI, 2 = III, 213.

govoreći kako tako misle neki (*quidam opinantur*).²⁰ Vjerojatno ovaj argument o Antikristovu pokušaju da obmane vjernike imitirajući Kristovo pashalno otajstvo nije bio uvriježen u teološkoj tradiciji, pa naš Splicićanin napominje kako ga sam nije izmislio, već preuzeo od drugih, ne držeći potrebnim naznačiti ime dotičnog autora, no upravo radi toga iziskuje posebno detaljnu raščlambu, osvrt i pokušaj odgonetanja autora koji stoji iza te ideje.

g) Usprkos zlu koje nanosi Crkvi, Antikristova moć nije neograničena, nego će početi propadati i sahnuti iz dana u dan, kao što je sila faraonovih vračeva, jer su ih nadmašili Mojsije i Aron. Kad njegova moć počne slabiti, sila će Gospodnja oživjeti Henoka i Iliju da učvrste vjernike u nadi uskrsnuća. Bezakonici i progonitelji koji su druge strašili prestrašit će se i izdahnuti, a oni koji su svoje ruke okaljali krvlju nedužnom bit će satri jer će na njih pasti kamen Crkve.²¹

h) U 4. poglavlju, koje govori o pojavi križa i Krista, Marulić veli, kada se pojavi znak Sina Čovječjega, Antikrist neće moći pobjeći, nego će biti ubijen dahom usta Gospodnjih. Marul osjeća potrebnim objasniti da je znak Sina Čovječjega sveti križ, to jest tau (T) kojim je anđeo po zapovijedi Božjoj obilježio vjernike (usp. *Ez* 9, 4).

Nadalje, činjenicu Antikristove propasti Marul potkrepljuje s nekoliko svetopisamskih tekstova. Prvi je redak iz proroka Ezekijela: »Evo me na te, Gože, veliki kneže Mešeka i Tubala« (39, 1), tvrdeći da se pod riječju Gog, što znači krov, shvaća Antikrista. Naime, Gog - Antikrist će se toliko uzoholiti da će se pokušati i nad Boga uzdići zajedno s drugim narodima koji će se urotiti protiv Crkve, a predstavljeni su u liku Mešeka i Tubala.²² Drugi svetopisamski dokaz o Antikristovu završetku uzet je iz knjige proroka Daniela: »I vidjeh da je neman ubijena i njeno tijelo raskomadano i predano ognju« (7, 11).²³

TRADICIONALNI TEOLOŠKI IZVORI NAUKA O ANTIKRISTU

Sve ključne točke, osim jedne na koju smo upozorili (točka f), a iznesene su kao elementi nauka o Antikristu, spadaju u red tradicionalnih sadržaja koji su se izbistrili i ustalili kao sigurni tijekom stoljeća, a čiji počeci sežu u prva kršćanska vremena, te je stoga razumljivo zašto se Marulić njima koristi bez navođenja vlastitih izvora. Premda iz tekstualnog sučeljavanja nije moguće utvrditi od koga Marulić preuzima pojedine ideje, ipak je vrlo korisno obraditi i to područje točku po točku, da dođe do izražaja utemeljenost Marulićeve teologije u crkvenoj tradiciji, kao i njegovo poznavanje te tradicije.

²⁰ *Inst* VI, 2 = III, 213.

²¹ Usp. *Inst* VI, 2 = III, 214-215.

²² Usp. *Inst* VI, 4 = III, 225.

²³ Usp. *Inst* VI, 4 = III, 222-226.

a) Prvi Marulićev argument ticao se Henokova i Ilijina propovijedanja. Vezano uz to nije odgovoreno na pitanje kako je došlo do toga da Marulić poistovjećuje Henoka i Iliju s dvojicom apokaliptičnih propovjednika i svjedoka kad knjiga Otkrivenja ne spominje njihova imena (usp. *Otk* 11). Što se tiče Ilije, odgovor se nalazi već u starozavjetnim predajama po kojima je Ilija najavljen kao prorok koji će doći i obratiti srca otaca sinovima i srca sinova ocima (usp. *Mal* 3, 23-24). I novozavjetni spisi potvrđuju uvjerenja da treba doći Ilija kao preteča Mesijina dolaska, s time da Isus svojim učenicima govori kako je u osobi Ivana Krstitelja došao obećani Ilija (usp. *Mt* 17, 10-12). Nakon toga se u prvoj Crkvi razvilo uvjerenje da će Krist imati preteču i o svome drugom, slavnom dolasku, što potvrđuje i knjiga Otkrivenja dotičnim spomenom dvojice proroka. Tako se ponovno razvila, premda u novom obliku, ova predaja o Iliji koji je trebao biti navjestitelj i Kristova drugog, konačnog dolaska. Počevši od *Ilijina otkrivenja* gotovo većina egzegeta do 17. stoljeća u tom odlomku iščitavaju Antikristovu borbu protiv Henoka i Ilije.²⁴

Sukladno crkvenoj tradiciji, koja seže u najranija otačka vremena,²⁵ Marulić drži da su upravo Ilija i Henok dvojica svjedoka koji su dobili proročko poslanje propovijedati 1260 dana prije nego ih je Zvijer ubila (usp. *Otk* 11, 3-13). Ovakvoj identifikaciji pogodovala je biblijska tradicija po kojoj su njih dvojica uzneseni na nebo, te je bilo logično da se ponovno pojave kako bi i oni podnijeli smrt kojoj nijedan čovjek ne može izbjeći. Koliko god se Marul držao sigurnog tradicionalnog tumačenja, ipak dodaje i nešto svojega kad se za dodatno objašnjenje tih redaka iz Otkrivenja koristi ekleziološkim hermeneutskim ključem tvrdeći da njih dvojica predstavljaju i »druge vjerne propovjednike riječi Božje što će se, putujući svijetom, skrbiti za spas vjernika«.²⁶

b) Drugo pitanje ticalo se poistovjećivanja Antikrista s apokaliptičnom zvijeri koja ubija dvojicu svjedoka. Naime, nigdje biblijski tekst ne spominje da je Zvijer iz Bezdana Antikrist, no Marulić je išao upravo s tom tvrdnjom. Premda je kroz

²⁴ Ovdje treba nabrojiti autore poput Augustina i Jeronima koje je Marulić sigurno čitao, a preko kojih se oblikovala egzegeza tog odlomka u teološkoj tradiciji na Zapad, što je u srednjem vijeku ušlo kao neupitna danost u korištenje kod svih autora. Iznimka je donatistički egzeget Tikonije (usp. Antonino R o m e o, *Anticristo, Enciclopedia Cattolica*, stupac 1436), Hilarije iz Poitiersa koji drži da se radi o Mojsiju i Iliji (usp. *Comm. In Mathe.* 10, *PL* 9, 1032), te Viktorin Ptujski koji kritizira one koji misle da je uz Iliju Elizej ili Mojsije, te umjesto njih spominje Jeremiju (usp. *Scholia in Apocalypsin, PL* 5, 334). Predaju da će dvojica proroka biti Ilija i Henok potvrđuju i neki apokrifi: *Petrova Apokalipsa* 2; *Ps. Apokalipsa Ivanova* 8; *Povijest Josipa Tesara* 31,3-4 (arapsko-latinska recenzija) i 32,1 (koptska recenzija); *Nikodemovo evanđelje* 9.

²⁵ Jedan od prvih koji o tome govori je H i p o l i t, *De Antichristo* 43, 2: »Govoreći dakle jednu sedmicu (misli se na proročanstvo proroka *Dan* 9,27), naznačio je posljednju, koja će doći u posljednja vremena na koncu cijeloga svijeta, čiju će polovicu označiti dvojica proroka, Henok i Ilija. Doista, oni će propovijedati 1260 dana obučeni u kostrijet, propovijedajući pokoru narodu i svim plemenima.«

²⁶ Usp. *Inst* VI, 1 = III, 209.

povijest Crkve bilo i egzegeta koji su Antikrista poistovjećivali i s drugim apokaliptičnim Zvijerima, Marulić dosljedno vuče paralelu između Antikrista i te zvijeri koja ubija dvojicu svjedoka.

Zato nije bezrazložno potražiti na temelju čega je poistovjetio tu zvijer s Antikristom. Opet valja reći da je ta ideja vrlo stara, jer se već oko 200. godine pronalazi u Hipolitovu traktatu o *Antikristu*.²⁷ Isto tako *Computus de Pasha*, djelo iz 3. stoljeća koje se pripisivalo sv. Ciprijanu,²⁸ u toj dvojici proroka prepoznaje Henoka i Iliju, a Antikrista u liku zvijeri koja dolazi iz podzemlja.²⁹ Takvo tumačenje pronalazi se poslije i kod sv. Ambrozija,³⁰ kao i kod Ambrozijastera,³¹ da ne spominjemo ranosrednjovjekovne pisce kao što je monah *Adso Derviensis* u djelu *Epistola de ortu et tempore Antichristi*.³² Od koga je Marulić preuzeo tu

²⁷ Usp. H i p o l i t, *De Antichristo* 47,1. U istom pasusu Hipolit dodaje da je zvijer iz podzemlja i onaj mali rog iz Danielova proročanstva (usp. *Dan* 7, 8).

²⁸ Usp. V. L o i, »Computus de Pascha«, *Dizionario patristico e di antichità cristiane* I, 749-750. Točna godina nastanka ovog djela je 243, a pripisuje se nepoznatom autoru, vjerojatno članu afričke kršćanske zajednice.

²⁹ *Computus de Pasha* (PL 4, 959): »'Et confirmabit, inquit, testamentum multis hebdomas una.' Haec est ergo hebdomas una quam segregavit Angelus de LXX, et posuit in novissima saeculi tempora. Quam hebdomadam recognoscimus habere annos septem: in quibus oportet primo Enoch et Eliam venire, et per suam prophetiam magnae multitudini Evangelium, id est novum testamentum, confirmare. Sic etenim audivimus Angelum Danieli dixisse: 'Confirmabit testamentum multis hebdomas una. Et in dimidio, inquit, hebdomadis auferetur meum sacrificium et libatio.' Dimidium autem hebdomadis, tempus et tempora et dimidium temporis ostendit: quod est triennium et menses sex; qui fiunt dies, secundum Apocalypsin, mille CCLX. In quibus diebus ille Antichristus magnam faciet vastationem: et ideo tunc nemo Christianorum poterit Deo sacrificium offerre, quoniam ipse nequissimus incipiet in templo Dei sedere, et ignorantibus se Deum affirmare: quem oportet Jesum Dominum et Salvatorem nostrum spiritu oris sui interficere, et praesentia adventus sui evacuare, et in ipso mundum consummare, sicut scriptum est.«

³⁰ Usp. *Ennar*. 12 (PL 14, 1137).

³¹ *In I. Tessal. V* (vers. 1, 2, 3): »Subito enim et ex insperato apparebit sicut coruscatio apparet ab Oriente in Occidentem, habens secum militiam exercitus Dei Patris ad perditionem antichristi et satellitum ejus. Cum enim securi fuerint perfidi de regno diaboli, interfectis sanctis, id est, Enoch et Elia, laeti de victoria invicem sibi mittentes munera, sicut dicit Apocalypsis (Apoc. 11, 7ss), tunc illis subito veniet repentinus interitus. In adventu enim suo Christus hos omnes disperdet; ut videntes sancti, quod evaserint, gloriantur.«

Isto potvrđuje tumačeći redak iz Prve poslanice Korinćanima (4, 9): »Puto enim quod Deus nos apostolos novissimos ostendit, quasi morti destinatos. Hoc ideo personae suae deputat, quia semper in necessitate fuit, persecutiones et pressuras ultra caeteros passus, sicut passuri sunt Enoch et Elias, qui ultimo tempore futuri sunt apostoli. Mitti enim habent ante Christum ad praeparandum populum Dei, et muniendas omnes Ecclesias, ad resistendum antichristo, quos et persecutiones pati et occidi lectio Apocalypsis testatur. Horum ergo tempus suo tempori comparavit Apostolus dicens: Quasi morti destinatos (Apoc. XI, 8 et seq.), ad hoc enim venturi sunt, ut occidantur.«

³² PL 40, 1134: »Ante ejus exortum duo prophetae mittentur in mundum, Enoch scilicet et Elias, qui contra impium fideles Dei divinis armis praemument, et instruent eos, et confortabunt et praeparabunt electos ad bellum, docentes et praedicantes tribus annis et dimidium.« Adson je benediktinski monah koji je živio u 10. st. (920-992), a pismo o Antikristovu dolasku napisao je godine 954 (usp. Robert K o n r a d, »Adso«, *Lexikon für Theologie und Kirche*, Freiburg-Basel-Rom-Wien 1993, vol. I, 170).

ideju, ne može se sa sigurnošću utvrditi, ali je očito da je u njegovo vrijeme bila potvrđena kao sigurna teološka danost te je ni on nema razloga izbjegavati.

c) Što se tiče Antikristova podrijetla, za koje Marulić reče da će biti iz plemena Danova, a o čemu nema nikakvih izravnih tvrdnji, već je najranija otačka egzegeza, uspostavila taj paralelizam, pozivajući se na *Post* 49, 17.³³ Iste tvrdnje iznosi i Adson, kao i svi ostali teolozi koji su pisali o Antikristu.

d) Ni atribut koji Marulić pridaje Antikristu (sin Sotonin ili sin đavolov – *Sathanae filius* ili *diaboli filius*), nije nikakva teološka novost, jer se to nalazi već kod Hipolita.³⁴ Ovdje je važno napomenuti da Marulić ne tvrdi da je Antikrist Sotona, kako su tvrdili neki egzegeti i teolozi, što je egzegetski neodrživo.³⁵ Marul ostaje na liniji onoga što veli sv. Pavao smatrajući Antikrista čovjekom bezakonja (usp. 2 *Sol* 2, 3), koji je kao čovjek sin Sotonin, premda ostaje neprecizirano na koji način.

Monah Adson je o tome pisao vrlo opširno opisujući kako će biti začet od muškarca i žene, ali kako Sotona od početka ulazi u njegovu majku, tako se Antikrist rađa cijeli u grijehu. Da će Antikrist potpuno biti uronjen u grijeh, postalo je opće mišljenje onoga doba, kao što je i taj traktat bio jedan od ključnih svojega vremena o Antikristu.³⁶

e) Sveti Pavao u poslanici Solunjanima kad govori o »Čovjeku bezakonja« govori kako je to »onaj koji sebe uzdiže protiv svega što se zove Bog ili svetinja, dotle da i u Božji hram zasjedne gradeći se Bogom...« (2 *Sol* 2, 4) A kako je taj odlomak o radikalnom suprotstavljanju Čovjeka bezakonja Bogu već od starine tumačen kao proročanstvo o Antikristu,³⁷ nije bilo razloga da ga poslije teologija osporava.

³³ Usp. Irenej, *Adv. Haer.* 5, 3; Hipolit, *De Antichristo*, 14, 1-2; Jeronim, *In Daniele XI*; Ambrozije, *De benedictionibus Patriarcharum* 7; Augustin, *Quaestio 22 in Josue*.

³⁴ Usp. Hipolit, *De Antichristo*, 57,1 gdje Hipolit govori o Antikristu kao đavlovu sinu i Sotoninu instrumentu. I sv. Jeronim naziva Antikrista sinom Sotoninim (usp. *In Daniele*, PL 25, 521).

³⁵ Suarez, *De Antichristo*, sect. I, n. 5: »*Dicendum est, Antichristum non solum futurum verum hominem, sed etiam humanam veram personam, propriam, et connaturalem humanitati: itaque non erit persona demonis incarnata.*«

Sveti Toma Akvinski također drži da se ne radi o utjelovljenom Sotoni, premda će u njemu biti punina svakog zla: »*Relinquitur igitur quod dicatur caput omnium malorum propter malitiae perfectionem. Unde super illud II Thess. II, ostendens se tanquam sit Deus, dicit Glossa, sicut in Christo omnis plenitudo divinitatis inhabitavit, ita in Antichristo plenitudo omnis malitiae, non quidem ita quod humanitas eius sit assumpta a Diabolo in unitate personae, sicut humanitas Christi a filio Dei; sed quia Diabolus malitiam suam eminentius ei influit suggerendo quam omnibus aliis*« (*Summ. theol.* III, q. 8, a. 8.).

³⁶ Usp. Adson, PL 40, ibidem. Premda ne utječe na naš argument, zanimljiva je teza kojom ovaj benediktinski monah pojašnjava kako Antikrist nije po prirodi sin Sotonin, nego po nasljedovanju, jer će u svemu vršiti Sotoninu volju. Ma koliko se Sotona trudio oponašati Isusovo utjelovljenje, ne uspijeva u svom naumu.

³⁷ Usp. Hipolit, *De Antichristo*, 5; *Computus de Pasha*, PL 4, 959.

Također je bitno naglasiti da se na temelju ovakve radikalne suprotstavljenosti između Antikrista i Boga, te Antikristove želje da se pokaže Bogom, razvila teologija koja je pronalazila i pripisala Antikristu još mnoge druge suprotnosti u odnosu na Boga, tj. prema samom Kristu. To se opaža i po načinu na koji Adson opisuje Antikrista, koji tako postaje Kristova kopija, ali negativ,³⁸ što se uvriježilo kao nedvojbena danost u teološkoj predaji.

f) Što se tiče tumačenja Antikristove moći, koja je ipak ograničena te osuđena na opadanje i propadanje, radi se u prvom redu o svetopisamskom sadržaju, pa ne čudi da je pronalazimo kod Marulića. Uvjerenje kako će Isus »dahom svojih usta« ubiti Antikrista dolazi još od Pavla (2 Sol 2, 8) koji i sam aludira na redak iz proroka Izaije: »Šibom svojih usta ošinit će silnika, a dahom iz usta ubiti bezbožnika« (11, 4), što se u crkvenoj tradiciji poznaje i dosljedno prenosi.³⁹ Takav Antikristov kraj ujedno je ispovijest vjere u konačnu eshatološku Kristovu pobjedu, koja postaje pobjeda dobra nad zlim, kažnjavanje zla i nagrada Crkvi koja je ustrajala u vjernosti svome Zaručniku usprkos svim iskušenjima kojima je bila izložena.

Zanimljivo je da Marulić nigdje ne spominje gdje će se to zbiti, premda mnogi kršćanski autori, od najranijih vremena, tvrde da će to biti na Maslinskoj gori.⁴⁰ Teško bi bilo povjerovati da Marulić nije poznao tu teološku predaju, pogotovo što je prenosi sv. Jeronim, ali očito taj detalj nije bio neophodno potreban svrsi njegova pisanja ili mu nije bila uvjerljiva svetopisamska argumentacija na koju su se pozivali njegovi prethodnici pa radije prelazi preko tog detalja.

g) Glede komentara o pojavi križa Gospodinova na nebu, što će prethoditi Antikristovoj smrti, i ovdje se nalazimo pred tradicionalnim naukom prisutnim kod mnogih otaca. Naime, radi se o evanđeoskom navještaju posljednjih vremena u kojem se govori o pojavi »znaka Sina Čovječjega na nebu«, nakon čega će uslijediti Kristov slavni dolazak (usp. Mt 24, 29-30). Premda se u Evanđelju ne govori da je znak Sina Čovječjega križ, ipak već Origen tvrdi da je to *signum Crucis*,⁴¹ a na njegovu tragu i mnogi drugi kršćanski pisci, te ne čudi da je ova

³⁸ A d s o, *ibidem*: »Ideo scilicet, quia Christo in cunctis contrarius erit et Christo contraria faciet. Christus venit humilis, ille venturus est superbus. Christus venit humiles erigere, peccatores iustificare, ille e contra humiles eiciet, peccatores magnificabit, impios exaltabit semperque vicia, quae sunt contraria virtutibus, docebit, legem evangelicam dissipabit, demonum cultura in mundo revocabit, gloriam propriam queret et omnipotentem Deum se nominabit.«

³⁹ Usp. *Computus de Pasha, ibidem*.

⁴⁰ H i e r o n y m u s Stridonensis, *Commentaria in Isaiam*, PL 24, 291; *Commentaria in Daniele*, PL 25, 574. Tu tradiciju potvrđuje poslije i A d s o n, *ibidem*, PL 40, 1134: »Tradunt autem doctores, quod in monte Oliveti occideretur Antichristus, unde Dominus ascendit ad coelos.«

⁴¹ Usp. O r i g e n, *Com. Mat. ser. 32*. Ovakav Origenov stav potvrđen je i komentarima srednjovjekovnih tumača Matejeva evanđelja kao što je P e t r u s Iohannis Olivi, *Commentarius super S. Matthei Evangelium* (Chapter XXIV transcribed and edited by Sarah J. Pucciarelli – može se pronaći u elektroničkom izdanju na adresi www.history.vt.edu/Burr/OliviPage/Matthew/Mtt24.PDF): »Et tunc apparebit signum Filii hominis in caelo, secundum Origenem hoc erit signum crucis aut signum victoriae.«

tradicionalna nauka prisutna i u Marulića. Poznajući značenje križa Gospodinova za Crkvu i kršćane svih vremena, sasvim su jasni razlozi za takvo tumačenje koje je motivirano i tekstom proroka Ezekiel (usp. 9, 4) koji govori o znaku tau (T)⁴² kojim će biti obilježeni oni koji nisu pristajali na gnusobe što se čine u Jeruzalemu.⁴³

Nadalje, Marulićevo tumačenje da je Antikrist onaj Gog o kojem govori prorok Ezekiel (39, 1) kad kaže: »Evo me na te, Gože, veliki kneže Meška i Tubala!«, i da Gog znači krov (*tectum*), nemoguće je razumjeti bez poznavanja Jeronimova objašnjenja tog imena. Na više mjesta Dalmatinac govori kako Gog znači krov,⁴⁴ što slijedi i Marulić u svome tumačenju spomenutog Ezekielova teksta.⁴⁵

ANTIKRIST I KRISTOVO PASHALNO OTAJSTVO

Naposljetku, potrebno je zaustaviti se te mnogo temeljitije i detaljnije istražiti argument koji Marulić sadržajno navodi kao Antikristov vrlo bezočan pokušaj da se predstavi Kristom oponašajući Kristovo pashalno otajstvo muke smrti i uskrsnuća. Točnije rečeno, cilj mu je bio zavarati svijet predstavljajući se da je umro, pokopan i treći dan uskrsnuo. Ni kod starih niti kod modernih autora ne susreće se taj argument u ovako nijansiranom obliku, već se tumači uglavnom zadovoljavaju ponoviti, na vrlo uopćen način, da će Antikrist imitirati Krista u svemu,⁴⁶ da će pokušati zauzeti mjesto Božje, da će htjeti sjesti u hram Božji i tvrditi da je Bog.⁴⁷ Na jednom mjestu Hipolit čak smatra da će Antikrist pokušati Krista imitirati i u uskrsnuću: »Gospodin je uskrsnuo i pokazao je vlastito tijelo kao hram, a on (Antikrist) će uskrisiti kameni jeruzalemski hram«,⁴⁸ međutim njegov dokaz smješta se u sasvim drugi kontekst od onog koji susrećemo kod Marula.

⁴² Usp. *Inst VI*, 4 = III, 222.

⁴³ Usp. *Computus de Pascha*, PL 4, 967. isto tako H u g o de Sancto Charo, *Super Apocalypsim*, caput 7. I taj srednjovjekovni autor drži da je znak Sina Čovječjega križ Gospodinov, a koristi se istim tekstom iz proroka Ezekiel da to potkrijepi.

⁴⁴ Usp. *Commentaria in Ezechielem*, PL 25, 356-357; *De nominibus Hebraicis*, PL 23, 831, 836, 857.

⁴⁵ Jeronimovo tumačenje poznaje i sv. Augustin u *De civitate Dei* 20, 11, što je također mogao biti mogući Marulov izvor. Nasuprot tome, Hugo de Sancto Caro (*Super Apocalypsim*, caput 20), pozivajući se na Augustinovo djelo *De civ.* 20,11, drži da Gog ne predstavlja Antikrista već označuje sve one pomoću kojih Đavao otvoreno progoni Crkvu.

⁴⁶ Usp. H i p o l i t, *De Antichristo* 6. Hipolit tako nabraja da će se Antikrist predstavljati kao lav, kralj i janje, kao što je i Gospodin bio predstavljen u proroštvima; Gospodin se pojavio u ljudskom obliku, bio je obrezan, slao svoje apostole i utisnuo svojim vjernicima znak, te će to isto pokušati i Antikrist.

⁴⁷ Usp. *Computus de Pasha*, PL 4, 959; O r i g e n, *Comm. Mat. ser.* 42 (GCS 40A, 83-84).

⁴⁸ H i p o l i t, *ibidem*.

Marulić, naprotiv, navodi kako neki vjeruju, na temelju teksta iz knjige Otkrivenja koji govori o jednoj na smrt zaklanoj glavi sedmoglave zvijeri čija je smrtna rana zaliječena (usp. *Otk* 13, 3), da će Antikrist, da bi se predstavio Kristom, hiniti da je umro i uskrsnuo: »*Ad hæc quidam opinantur ipsum, ut se Deum probet, cum post tridui latebram rursus apparuerit, mortuum se fuisse et resurrexisset simulaturum, ex eo, quod in Apocalypsi scribitur: Et uidi unum de capitibus suis quasi occisum in mortem, et plaga mortis eius curata est. Hinc etiam dicunt, quod finget se cælum uelle conscendere, atque a malis spiritibus in aera feretur. Eoque modo plaga mortis eius curabitur, quia scilicet illi, quibus illudet, uere mortuum et resuscitatum fuisse credent, quem in cælum quoque sublimem ire conspicient.*«⁴⁹

Prvi i jedini put u ovim odlomcima o Antikristu Marulić se poziva na to da tako misle neki (»quidam opinantur«) od kojih je preuzeo ove tvrdnje, ali ih ne imenuje. Redovito se vidi da samostalno slijedi misaoni niz uz pomoć sveto-pisamskih tekstova, a ako se i služi nekom literaturom, to je uglavnom pretpostavljeno znanje, tj. opće znanje koje je prikupio o nekoj temi. Očito su te ideje Splićaninu zanimljive, te ih drži kao svojevrsno produbljenje već tradicionalnih dokaza za razumijevanje Antikristova lika. No, kako za njih nema sigurno biblijsko uporište niti tradicijsku stalnost, naglašava da nisu njegove već ih posuđuje od drugog autora.

Detaljnijom raščlambom patrističkih i srednjovjekovnih tekstova koji govore o Antikristu, zaključak je da je neimenovani Marulićev izvor dominikanac Jakov iz Beneventa,⁵⁰ koji je i sam napisao traktat *De adventu Antichristi*.⁵¹ Za ovakvu tvrdnju postoji nekoliko dokaza.

Naime, u poglavlju u kojem Jakov govori o štovanju i pretvaranju Antikristovu, govori o načinima kojima će zavesti Židove, kršćane i pogane. Židovima će se tako pretvarati da je Mesija obećan u Zakonu,⁵² a da bi zaveo pogane i

⁴⁹ *Inst.* VI, 2 = III, str. 213: »Neki misle da će se – da bi se dokazao Bogom – tri dana sakrivati pa se opet pojaviti i hiniti da je umro i uskrsnuo, prema onom što piše u Otkrivenju: 'I vidio sam jednu od njezinih glava kao smrtonosno ranjenu. Ali je njezina smrtonosna rana bila izliječena' (13, 3). Na temelju toga ti isti vele da će se pretvarati da hoće uzaći na nebo i da će ga zli dusi ponijeti u zrak te će na taj način njegova smrtonosna rana biti izliječena. A to stoga, dakako, što će oni koje će zaluditi vjerovati da je zaista umro pa uskrsnuo, kad ga ugledaju visoko u zraku kako se vinuo i u nebo.«

⁵⁰ *Dizionario biografico degli Italiani* (vol. 62, u izdanju Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma 2004, str. 44-45) ne donosi sigurnih podataka o rođenju tog redovnika niti datuma smrti, već samo dokaze iz povijesnih vrela i njegove aktivnosti da je živio sredinom 13. stoljeća. Tvrdi se kako je, uz mnoga druga djela, autor traktata *De Antichristo et de iudicio*, koji je u nekim manuskriptima pripisan svetom Tomi Akvinskom.

⁵¹ U nedostatku tiskanog izdanja, tekst sam preuzeo iz elektroničkog izdanja koje se može pronaći na internetskoj adresi sabranih djela sv. Tome Akvinskog (<http://www.corpusthomicum.org>). Na tim stranicama doneseni su latinski tekstovi svih Tominih djela bilo da se radi o autentičnima, bilo o onima koja su mu se kroz povijest pripisivala, a nisu njegova. Na žalost *De adventu Antichristi* nije numerirano podjelom na poglavlja i potpoglavlja, pa sam tako prisiljen navoditi bez brojeva poglavlja ili stranica.

⁵² *J a c o b u s* de Benevento, *De adventu Antichristi*: »*Dicet et simulabit se esse Messiam promissum in lege.*«

idolopoklonike, načinit će kip i sliku koji će po čaranju davati odgovore.⁵³ Što se tiče kršćana, njih će zavoditi tvrdeći da je Krist koji je došao suditi, kao što je obećao u Evanđelju, te će se pokazati mrtvim i uskrsnut će: »*Nam ipse filius perditionis dicet et affirmabit se esse Christum, et venisse ad iudicium, sicut promisit in Evangelio, et ostendet se mortuum et resurget. Apoc. 13, 3: vidi unum de capitibus suis, idest Diaboli, scilicet Antichristum quasi occisum in mortem, et plaga mortis ejus curata est.*«⁵⁴

Dominikanac, dakle, polazi upravo od teksta iz knjige Otkrivenja (13, 3), kako je posvjedočio i Marulić za onoga koji je bio njegov izvor, te u opisu jedne od ranjenih glava Zvijeri prepoznaje Antikrista, što je prvi dokaz povezanosti između njegova teksta i teksta *Institucije*.

Nastavljavajući svoje promišljanje, Jakov iz Beneventa drži da će Antikrist magičnim moćima i umijećima demona biti podignut u zrak, pretvarajući se da će uzići na nebo, te će tako svi misliti da je uskrsnuo onaj koga su držali mrtvim, da bi se na lažan način suobličio Kristovu uskrsnuću: »*Et simulabit se occisum, quia ad litteram per artem magicam simulabit se esse mortuum, et ideo in mortem. Hoc dicitur ne credatur loqui secundum communem usum loquendi et modum quo aliquis quasi occisus vel quasi mortuus dicitur, quia proximus est morti. Post simulationem mortis ejus sequitur simulatio resurrectionis. Unde dicitur, et plaga mortis ejus curata est quia arte magica feretur a Daemonibus in aera quasi ascendat in caelum, et sic putabitur ab omnibus resurrexisse qui prius mortuus putabatur, ut conformet se fraudulenter resurrectioni Christi.*«⁵⁵

Sve bitne elemente iz tog opisa o Antikristu nalazimo i kod Marula u tekstu iz *Institucije*: Antikrist će se pretvarati da je umro i uskrsnuo, čime će mnoge zavesti; uzići će u zrak uz pomoć demona (*a malis spiritibus*) pretvarajući se da uzlazi na nebo (*finger se cęlum uelle conscendere*).⁵⁶

⁵³ J a c o b u s, *ibidem*: »*Faciet simulacrum et statuam, et per incantationem mittet in eam spiritum malignum ad dandum responsa*«.

⁵⁴ J a c o b u s, *ibidem*.

⁵⁵ J a c o b u s, *ibidem*. Beneventanac i na drugim mjestima, govoreći o lažnim apostolima i navjestiteljima Antikristovim koji će naviještati da je uskrsnuo (*quem resurrexisse a mortuis praedicabunt*), zavodeći ljude na idolopoklonstvo i klanjanje Zvijeri, svjedoči o djelotvornosti pretvaranja Antikristova, koje će zavesti mnoge izazivajući divljenje zahvaljujući prividnom uskrsnuću: »*Et talis admiratio consurget in eis ex Antichristi phantastica, idest apparente resurrectione. Quia credent eum resurrexisse, et inde admirabuntur homines habitantes in terra, permissione Dei, et peccatorum suorum meritis, et per magicas artes illius decepti. Et ei conformabuntur per operationem, serviendo illi, et ipsum sequendo. Unde sequitur: et vadent scilicet post bestiam et (Apoc 13, 4) adoraverunt draconem, idest Diabolum in Antichristo, quem putabunt resuscitatum, sicut illi qui videbant Christum facientem miracula glorificabant Deum. Et adorabunt Diabolum, qui dedit ei potestatem resurgendi, scilicet bestiae, idest Antichristo. Et adoraverunt bestiam, idest Antichristum, se illi humiliando. Sicut discipuli adoraverunt Christum post resurrectionem Christi.*«

⁵⁶ Usp. *Inst VI, 2 = III, 213*.

Kao posljednji dokaz sličnosti koji je dio ove cjeline, jest tumačenje pojma zemlja (*terra*). Naime, one koji se dadu zavesti te povjeruju Antikristovim pretvaranjima i budu naviještali njegovu navodno uskrsnuće, Jakov iz Beneventa nazva zemljom, jer, klanjajući se prvoj Zvijeri i Antikristu, ustraju u ljubavi prema zemaljskim stvarima: »*Terram idest terrenos in amore terrenorum perseverantes; adorare bestiam scilicet primam et Antichristum, quem resurrexisse a mortuis praedicabunt. Sicut enim superius dictum est, simulabit se esse mortuum, et divina virtute resuscitatum; et hoc praedicabunt sui apostoli, quos ipse mittet per mundum.*«⁵⁷

Identično razmišljanje pronalazimo u Marulića koji zaključuje ovaj argument, navodeći još jednom knjigu Otkrivenja (usp. 13, 4), kako će se sva zemlja zanijeti za Zvijeri i pokloniti se Zmaju, te komentira, tumačeći upravo pojam zemlja, da su zemlja svi oni koji se klanjaju Zmaju i Zvijeri: »*Sed bene illi, qui draconem et bestiam adorant, terra dicuntur. Terrena enim sapient nescientes, quia Christus iam non moritur et mors illi ultra non dominabitur. Qui posthac mori et resurgere simulabit, Christum se esse asserens, non Christus, sed Antichristus erit.*«⁵⁸

Premda se Marulić poziva na *Otk* 13, 4: »Sva se zemlja, začuđena, zanijela za Zvijeri i svi se pokloniše Zmaju koji dade takvu vlast Zvijeri«, a Beneventanac na *Otk* 13, 12: »Prisiljava (*druga Zvijer*) zemlju i sve pozemljare da se poklone prvoj Zvijeri kojoj ono zacijeli smrtna rana«, sličnost s Marulićem više je nego očita, a i cjelokupni raspored argumenata je identičan. To što se ne pozivaju na isti navod lako je protumačivo jer Marulić u tom slučaju nije imao potrebu doslovno prenositi tuđe misli. Uz to u tih nekoliko poglavlja sažeo je mnoštvo teoloških sadržaja, pa nije imao potrebu proširivati traktat uvodeći još jedan svetopisamski navod kad je mogao bit dokaza prenijeti i bez njega. Očito je stoga da, potaknut egzegezom pojma *terra* dominikanca iz Beneventa, Marul daje isto alegorijsko tumačenje tog pojma, premda ga ne uzima iz istog retka knjige Otkrivenja, ne smatrajući potrebnim za takvo što navoditi redak *Otk* 13, 12, kad je riječ *terra* imao i u *Otk* 13, 4.

POGLED IZ NOVE PERSPEKTIVE NA MARULIĆEVE IZVORE

Polazeći od sigurnosti da je Jakov iz Beneventa autor na kojeg se poziva Marulić, ovlašteni smo pogledati iz ove perspektive i sve do sada izložene točke Marulova nauka o Antikristu, premda nam usporedba teksta ne daje dovoljno elemenata da zaključimo na izravnu međuovisnost između dvojice autora u drugim

⁵⁷ J a c o b u s, *ibidem*.

⁵⁸ *Inst* VI, 2 = III, 213-214: »No pravo se nazivaju zemljom oni što se klanjaju Zmaju i Zvijeri. Neće, naime, biti sposobni da shvate drugo doli zemaljsko, ne znajući da 'Krist više ne umire i da smrt nad njim više ne gospoduje'. Onaj pak koji će se potom pretvarati da je umro pa uskrsnuo izjavljujući za se da je Mesija, ne će biti Krist, već Antikrist.«

točkama izvan onog što je dokazano u prethodnoj stavci, što ne znači da takva međuovisnost nije postojala.

Glede prve točke koju smo naveli, a koja govori kako će dvojica proroka Henok i Ilija doći neposredno prije Antikristova progona i konačnog svršetka svijeta, istu ideju nalazimo i kod tog autora. I po njemu, Henok i Ilija dvojica su proroka o kojima govori knjiga Otkrivenja (11), koji će propovijedati i biti ubijeni.⁵⁹ U korist toga donosi i redak iz proroka Malahije: »Evo poslat ću vam proroka Iliju prije nego dođe Dan Jahvin, dan velik i strašan« (3, 22).⁶⁰ Isti elementi koji se tiču Henoka i Ilije pronalaze se i u Marulića u prvom poglavlju VI. knjige: Oni su dvojica svjedoka, dvije masline i dva svijećnjaka o kojima govori knjiga Otkrivenja, a to potkrjepljuje istim retkom iz Malahijine knjige.⁶¹

U ovom kontekstu gotovo je suvišno spominjati da je po Jakovu Antikrist zvijer iz 11. poglavlja Otkrivenja: »*Ezech. 38, 22: ignem et sulphur pluam super eum, et super exercitum ejus, et super populos multos qui sunt cum eo, ubi et bestia, idest Antichristus et pseudoprophetae, idest complices ejus, et apostoli Apoc. 13, 1: vidi de mari bestiam ascendentem etc., idest Antichristum, nihil omnino secundum rationem gerentem, sed omnia per crudelitatem; et ideo vocatur bestia.*«⁶² Isto smo vidjeli i kod Marula.

Govoreći o Antikristovu podrijetlu i Beneventanac tvrdi da će biti iz plemena Danova,⁶³ što je i sam preuzeo iz kršćanske teološke tradicije. Vidjeli smo već kako se i Marulić poziva na isti citat, no daje druge egzegetske naglaske primjerene nakani svoga pisanja.

⁵⁹ J a c o b u s, *ibidem*: »*Post haec sequitur praedicationis Eliae et Enoch, et persecutio Antichristi; et primo dicendum est de praedicatione Eliae et Enoch, qui commendabiles redduntur a multis in novem: primo ab eorum praedicationis diuturnitate, scilicet quantum praedicabunt, Apoc. 11, 3: dabo duobus testibus meis, et prophetabunt diebus mille ducentis sexaginta, amicti saccis. Secundo habitu corporis eorum, amicti saccis. Tertio, habitu mentis, ibi, 4: hi sunt duae olivae. Quarto, fiducia, et constantia eorum, ibi, 5: si quis voluerit et cetera. Quinto, de potentia eorum, ibi, hi habeant potestatem sexto, de morte eorum, ibi, 7: cum finierint et cetera. Septimo, de resurrectione eorum, ibi, 11: et post tres dies et cetera. Octavo, de eorum assumptione in caelum, ibi, 12: et audierunt vocem magnam et cetera. Nono, de plaga futura mundo in assumptione eorum, ibi, 13: et in illa hora factus est terraemotus etc.: quae omnia continentur Apoc. 11.*«

⁶⁰ J a c o b u s, *ibidem*: »*Praecedentia autem sive praeambula ad iudicium distinguuntur secundum triplicem statum praedicationis, quae fiet per Enoch et per Eliam, Malach. ult. 5: ecce ego mittam vobis Eliam prophetam antequam veniat dies domini magnus et horribilis.*«

⁶¹ Usp. *Inst VI, 1 = III, 208-209.*

⁶² J a c o b u s, *ibidem.*

⁶³ J a c o b u s, *ibidem*: »*Circa primum sciendum est, quod nascetur de Judaeis de tribu Dan. Genes. ult. 17: fiat Dan coluber in via, cerastes in semita, mordens ungulas equi, ut cadat ascensor ejus retro. Apoc. 13, 1: vidi de mari bestiam ascendentem etc., idest Antichristum, nihil omnino secundum rationem gerentem, sed omnia per crudelitatem; et ideo vocatur bestia. Gen. 37, 33, fera pessima devoravit eum. Ascendentem de mari, idest de Judaeis nascentem. Judaei autem dicuntur mare, quia etsi prius terra fuerunt culta, Jerem. 2, 21: vinea mea electa, ego te plantavi, et alibi vinea de Sabaoth domus Israel est culta*

Premda na jednom mjestu Jakov za Antikrista kaže da je Sotona,⁶⁴ ipak je razvidno da ga ne poistovjećuje sa Sotonom već ga drži sinom Sotoninim, koji će biti začet po Sotoni, ali će vlastitom slobodnom odlukom i voljom prigrliti sotonsku prisutnost u se.⁶⁵

scilicet per legem et prophetas et amoena; tamen quia peccatum maximum fecerunt Christum occidentes, propterea instabiles et vagi facti sunt super terram incurrentes illam maledictionem Cain, Gen. 4, 12, vagus et profugus eris super terram: et sic sunt mare, quod fluidum est et amarum. Unde Thren. 1, 8, peccatum peccavit Jerusalem, scilicet crucifigendo Christum; propterea instabilis facta est. De mari ergo ascendit, idest de Judaeis de tribu Dan, quae fuit in Israel vilissima tribus. Et propter hoc dicit ascendentem, quia de vili tribu veniet ad magnam potestatem Dan coluber in via et cetera. Et hoc dicitur de Antichristo, quia ipse insidiabitur et nocebit obviantibus per praecepta et consilia. Cum dicit ascendentem ostendit, quod multum tolletur in altum per superbiam et potentiam.»

⁶⁴ Jacobus, ibidem: »*Matth. 25, 41, ite maledicti in ignem aeternum, qui paratus est Diabolo, idest Antichristo et Angelis ejus, idest ministris: quod quidem fuit signatum 4 regum 1, in duobus quinquagenariis, qui consumpti sunt ab igne, qui ad preces Eliae descendit de caelo.»*

A na jednom drugom mjestu tvrdi ovako: »*Apoc. 20, 9: et Diabolus qui seducebat eos, idest Antichristus missus est in stagnum ignis et sulphuris.»* Očito ovakvo poistovjećivanje Antikrista i Sotone nije u strogom smislu riječi, već se tumači u širem kontekstu, tj. na temelju djela koja čini Antikrist, koja su djela Sotone i zbog kojih će obojica biti dionici iste sudbine.

⁶⁵ J a c o b u s, ibidem: »*Et paulo post, et ecce cornu aliud parvulum, idest Antichristus ortum est de medio eorum qui tempore regni Romani nasceretur, et cum fiet discessio a Romano imperio revelabitur. 2 Thess. 2, 2, nisi venerit discessio primum, idest a Romano imperio, et revelatus fuerit homo peccati, idest de peccato conceptus filius perditionis, idest Antichristus, qui de perditione, idest de fornicatione nasceretur. Vel filius perditionis secundum Augustinum, quia ipse est fons peccati, et perditio omnium malorum et sui ipsius. Sequitur tertium, quomodo nutrietur in utero matris, quia operatione Diaboli. Nam, sicut dicit Augustinus, spiritus malignus descendet in uterum matris, et ex virtute Diaboli confovebitur et implebitur Antichristus; non tamen erit in Antichristo Diabolus, ut in daemoniacis; quia tunc non imputaretur ei peccatum, sed quia sic possidebit eum quod pro sua voluntate inclinabit eum cum consensu liberi arbitrii Antichristi; vel super illud 2 Thessal. 2, 9: cujus est adventus secundum operationem Satanae.»*

Beneventanac se, naime, u tom tekstu poziva na Augustina, ali ne radi se o stvarnom Augustinovu djelu, nego o djelu spomenutog monaha Adsona: »*Sicut enim serpens in via sedebit, et in semita erit, ut eos qui per semitam justitiae ambulant feriat, et veneno suae malitiae occidat. Nascetur autem ex copulatione patris et matris, sicut alii homines, non, ut aliqui dicunt, ex sola virgine: sed tamen totus in peccato concipietur, in peccato generabitur, et in peccato nasceretur. In ipso vero conceptionis ejus initio in uterum matris ejus, et ex virtute diaboli confovebitur et contutabitur in ventre matris, et virtus diaboli semper cum illo erit. Et sicut in matrem Domini nostri Spiritus sanctus venit, et eam virtute sua obumbravit, et divinitate replevit, ut de sancto Spiritu conciperet, et quod nasceretur divinum esset et sanctum: ita quoque diabolus in matrem Antichristi descendet, et totam eam replebit, totam circumdabit, totam tenebit, et totam interius exteriusque possidebit; ut diabolo per hominem cooperante concipiat, et quod natum fuerit, totum sit iniquum, totum perditum. Unde et ille homo, filius perditionis appellatur (II Thess. II, 3); quia in quantum poterit, genus humanum perdet, et ipse in novissimo perdetur« (PL 40, 1131).*

Podudarnost između Marulića i Jakova iz Beneventa postoji i glede korištenja biblijskih odlomaka koji govore o trajanju Antikristova progona, što je uostalom i jednom i drugom bilo moguće zaključiti samostalno, ali također i iz prethodne teološke tradicije. Marulić u svezi s trajanjem Antikristova kraljevanja, pozivajući se na proroka Daniela i na Otkrivenje, kaže: »*Rursum idem propheta impietatem eius audaciamque designans, etiam quandiu regnaturus sit, declarat. Sermones – inquit – contra Ecclesiam loquetur, et sanctos Altissimi conteret, et putabit, quod possit mutare tempora et leges. Et tradent in manus eius usque ad tempus et tempora et dimidium temporis, hoc est, usque ad annos tres cum dimidio. Hanc temporis perditionem Apocalypsis aperte indicat, ubi dicitur: Et ciuitatem sanctam (hoc est Ecclesiam) conculcabunt mensibus quadraginta duobus.*«⁶⁶

Gotovo identičnu argumentaciju, samo malo opširniju, iznosi i dominikanski autor: »*Ubi sciendum est, quod Antichristi persecutio durabit parum, secundum quod habetur Apoc. 13, et Dan. 12. Dicitur autem in Apocalypsi 13, 5: data est ei potestas scilicet, Antichristo facere scilicet mala praedicta menses 42, qui sunt tres anni cum dimidio: et licet futura sit maxima tribulatio et persecutio, tamen propter breuitatem temporis minus timebitur. Idem quasi habetur Apoc. 11, 2, ubi dicitur: atrium autem, quod est foris templum, ejice foras (et ne metiaris illud) quoniam datum est gentibus, et civitatem sanctam, idest Ecclesiam conculcabunt Antichristus scilicet et principes sui, et omnes de parte sua, mensibus quadraginta duobus, idest tribus annis cum dimidio. Quod etiam facient falsi Christiani similes gentilibus in conversatione, conculcabunt Ecclesiam tempore Antichristi; et plus satis nocebunt, quam gentes: quod fuit signatum 1 Machab. 7, 23, ubi dicitur, quod Alcimus, qui erat de Judaeis, plus nocuit Judaeis quam gentes. De duratione autem persecutionis dicitur in Dan. 12, 6 et 7: et dixi viro qui indutus erat lineis: usquequo finis horum mirabilium? Idest quanto tempore durabit persecutio Antichristi? Et audiui cum levasset dexteram et sinistram suam in caelum, iuravit per viventem in aeternum, quia in tempus et tempora, et dimidium temporis, idest usque ad tres annos et dimidium. Hebraeus enim nomine temporis accipit unum annum, per tempora duos annos, et per dimidium temporis medium annum, sicut dicit Magister.*«⁶⁷

Premda su i jednome i drugome bili poznati biblijski tekstovi koji govore o trajanju progona, ostaje ipak pitanje je li slučajnost da obojica navode iste odlomke: *Otk* 13, 5 i *Dan* 12, 6-7. Osim toga postoji i drugi razlog da se postavi ovo pitanje, bez obzira na to što se na nj ne može dati siguran odgovor. Naime, i kod jednog i kod drugog autora identičan je komentar retka iz Otkrivenja koji govori kako će pogani gaziti sveti grad (usp. *Otk* 11, 2), točnije i jedan i drugi u biblijski tekst

⁶⁶ *Inst* VI, 2 = III, 213: »On će huliti na Uzvišenoga i zatirati svece Previšnjega. Mislit će da je kadar promijeniti vremena i Zakone, i sveci će biti predani u njegove ruke na jedno vrijeme, na dva vremena i polovicu vremena (*Dan* 7, 25), tj. na tri i pol godine. Tu odredbu vremena bjelodano označuje Otkrivenje, u kojem se kazuje ovo: *I sveti će grad, tj. Crkvu, gaziti četrdeset i dva mjeseca* (11, 2).«

⁶⁷ *Jacobus, ibidem.*

ubacuju svoj komentar - pojašnjenje da je sveti grad Crkva. Marulić tako piše: »*Et civitatem sanctam* (hoc est Ecclesiam) *conculcabunt mensibus quadraginta duobus*«, gdje je tekst u zagradama njegov komentar. Dominikanac se izjašnjava o tome na ovaj način: »*et civitatem sanctam*, idest Ecclesiam *conculcabunt* Antichristus scilicet et principes sui«, pojašnjavajući malo dalje da će lažni kršćani također gaziti Crkvu u Antikristovo vrijeme (*conculcabunt Ecclesiam tempore Anticristi*). Premda se konačni zaključak ne može donijeti sa stopostotnom sigurnošću jer postoji mnogo srednjovjekovnih autora koji taj redak iz Otkrivenja tumače eklesiološki,⁶⁸ ipak nije suvišno upozoriti na ovu sličnost, jer znamo sa sigurnošću da je Marul čitao Beneventančevo djelo, te je njime mogao biti potaknut da ubaci svoje osobno pojašnjenje unutar biblijskog navoda.

ZAKLJUČAK

Raščlambom Marulićevih tekstova o Antikristu i istraživanjem mogućih teoloških vrela dolazi se do zaključka da je Marulić vrlo temeljito poznao materiju o kojoj je pisao. Ma koliko obiluje spoznajama iz crkvene teološke predaje, ipak Antikristov lik i ulogu tumači kroz osobni doživljaj svetopisamskih tekstova kojima se predstavlja kao vjerodostojan svjedok. Iznimna teološka sigurnost razlog je da se samo na jednom mjestu poziva na izvor od kojeg je posudio ideju. Svim drugim sadržajima, premda su dio dobro mu poznatih teoloških izvora, koristi se jedino sukladno svrsi svoga pisanja, ne dajući se zarobiti tuđim mišljenjima, znanstveno-teološkim metodama i književnim oblicima.

Mnogi elementi govora o Antikristu koje pronalazimo u ovih nekoliko poglavlja *Institucije* dio su općeg crkvenog misaonog naslijeđa (*patrimonium commune*), te ih se pronalazi kod mnogih teologa od patrističkog razdoblja do srednjega vijeka, što onemogućuje razlučivanje od koga je Marulić što preuzeo. Želja da se pošto-poto za svaku Marulovu ideju definira izvor, osim što bi nas odvela izvan pravog kolosijeka, bila bi onemogućena i činjenicom da Splicićanin ne robuje sadržajima koje preuzima od drugih teologa, već se čitavim materijalom koristi prema potrebama i ciljevima svojega djela, koji nisu identični ciljevima

⁶⁸ I u ovom slučaju valja napomenuti da Jakov iz Beneventa nije jedini koji izraz »*civitatem sanctam*« tumači u eklesiološkom hermeneutskom ključu, nego je većina kasno patrističkih i srednjovjekovnih komentatora bila na toj liniji (usp. P r i m a s i u s Adrumentanensis, *Commentaria in Apocalypsim XI*, PL 68, 866; Beda, *Explanatio Apocalypsis XI*, PL 93, 162; R i c h a r d u s S. Victoris, *In Apocalypsim*, PL 196, 792; M a r t i n u s Legionensis, *Expositio libri Apocalypsis*, PL 209, 358). Stoga bi bilo pogrešno izvoditi čvrst zaključak da je sigurno kako Marulić od njega preuzima takvo tumačenje, premda je na temelju poznavanje njegova spisa, mogao i kod njega to pronaći. Doista, suglasje tolikog broja komentara spomenutog retka dokaz je uvriježenosti eklesiološkog tumačenja u teološkoj tradiciji, tako da Marulić s toliko sigurnosti, poput svih ostalih, tumači taj izraz, ne držeći primjerenim pozvati se na neki izvor.

njegovih otačkih ili srednjovjekovnih prethodnika. Uostalom, crkveni nauk o ovim temama dio je njegove teološke izobrazbe, te stoga ne čudi da je samo na jednom mjestu smatrao potrebnim naznačiti sadržaj preuzet od drugog autora, budući da spomenutu ideju nije susreo u općoj teološkoj uporabi.

O teološkoj ozbiljnosti Marulićevih tekstova o Antikristu govori činjenica da se nije upuštao u rasprave o vremenu Antikristova dolaska, a vidjeli smo da je pisao petnaestak godina prije V. lateranskog sabora, koji je držao potrebnim zabraniti takvo propovijedanje koje je očito bilo učestalo. Glede Kristova drugog dolaska i posljednjeg suda, s čime je vezan i pojavak Antikrista, jasno stoji na evanđeoskom stajalištu da nikomu nije dano znati taj čas, te je stoga i taj dio njegove *Institucije* poziv Crkvi na trajnu vjernost svome Zaručniku dok ne prispije s njim u odaje vječnoga života.

Ivan Bodrožić

THE FIGURE OF ANTICHRIST IN THE *DE INSTITUTIONE*

In this article the author analyses Marulić's concept of the Antichrist, Christ's historical and eschatological adversary, in the *De institutione*, in which in Book 6 he dedicates four chapters to the topic as part of the discussions of the last things (*de novissimis*). While the givens of the scriptures are used, at the same time Marulić shows in this argument that he is very familiar with the church's theological traditions. Hence in the first part of the text the author first of all puts forward the most essential contents of Marulić's discussion of Antichrist, articulating his analysis in several key places: the appearance of two prophets as warning of the events of the Apocalypse, the Antichrist's persecution of the prophets and all those who believe in God, the origin of the Antichrist, Antichrist's familial connection with Satan, Antichrist's seduction of the faithful to the worship of idols, the attempt to imitate the Christ of the paschal mystery, the waning of the Antichrist's power, Antichrist's downfall and death.

Item by item, the author then analyses the contents mentioned, showing that this is largely a matter of traditional doctrine, which was present in the writings of the church writers from the earliest times, although Marulić does not invoke or refer to any specific document. After references to such sources of the early centuries in which all the key ideas dealt with in the *De institutione* are reflected, it is clear that this theological matter of the doctrine of the Antichrist was so settled in Marulić's time that he has no need to state whence he adopted a given idea.

Only in one place, speaking of Antichrist's attempt to imitate the paschal mystery of Christ, does Marulić point out that this is not his own idea, referring instead to »some people who think in this way«. In a detailed analysis of the

Patristic and medieval texts that speak of the Antichrist, the author manages to show, which is in fact the core of this study, is that Marulić's unnamed source is the Dominican James of Benevento (at work in the second half of the 13th century). The Beneventan, in his treatise *De adventu Antichristi*, offered Marulić several considerations, which can be seen from the identical assumption, the use of the same key concepts, the same scriptural references and the marshalling of the arguments. It is then pointed out that this is a pseudo-Thomist work, which dispels any doubt about how Marulić might possibly have arrived at the work of such a minor theologian.

Starting from the certainty that James was indeed the source to which Marulić referred, the author then from the new perspective puts forward some of the mentioned items of Marulić's doctrine, proving that the Dominican author might have provided several other interpretations to the Split author, although not even after a detailed textual analysis, in spite of some similarities, is it possible to be totally certain about any further dependence of *De institutione* on *De adventu Antichristi*.

Everything that has been said leads to the conclusion that Marulić was very familiar indeed with the material concerning which he wrote and, although he had at his disposal a great many items from theological tradition, he nevertheless interpreted the figure and role of Antichrist independently, from his own personal experience of the scriptural texts to which he showed himself a reliable witness. Everything that he took over from the rich sources of church tradition, Marulić used according to the purpose and manner of his writing, articulating his arguments with total security, not allowing himself to be thrall to others' ideas, scholarly or theological methods or literary forms. The amount of material and all the other elements are proof of Marulić's theological training, and, at the same time, to do with the coming of the Antichrist and the last judgement, an indicator that he stood firmly on the basis of the gospels, never allowing himself to speculate about the time when it was to happen, also showing himself thus to be very sober as compared with the many preachers and writers of his time. Hence, in the opinion of this author, this part of the *De institutione* is a call upon the church to be lastingly faithful to its Bridegroom until it arrives with him into the chambers of eternal life.